



Faiq Ələkbərli

AMEA Fəlsəfə  
İnstitutunun  
aparıcı elmi işçisi,  
dosent, fəlsəfə üzrə  
fəlsəfə doktoru

## I Yazı

XX əsrin əvvəllərində Əhməd bəy Ağaoğlu Qərb mədəniyyəti ilə İslam mədəniyyəti arasında uzlaşdırma yolu ilə "İslam millətçiliyi" elmi-rasional nəzəriyyəsini irəli sürmüş, sonralar onu siyasi-dini birlik kimi təbliğ etmişdir. Hüseyin Baykara, Mirzə Bala Məhəmmədzaadənin mülahizələrində, həmin dövrdə Ə. Ağaoğlu qabaqcıl ziyalı kimi, əsasən, İslam dinində islahatlar aparmaqla müsəlmanların ictimai-siyasi tərəqqisinə və yüksəlişinə çalışmış, daha çox "İslam millətçiliyi"ni, ya da İslamçılığı təbliğ etmişdir. Azərbaycan Türk milli ideyasının müəllifi, milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin təbrincə desək, bu dövrdə "milliyyət-pərverliyin ən addı-sanlı mürşidləri, başda Ağaoğlu Əhməd bəy olmaqla, İslamçılıqla türkçülüğü çox da ayırmır, türklük namına deyil, müsəlmanlıq namına mübarizə aparırdılar. Milli hərəkətimizin adı "panislamizm" idi. Bu yalnız rusların xətası deyildi. Özümüz də İslamiyyəti milliyyət məfhumu yerində işlədirdik".

Qeyd edək ki, o, "İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsini müdafiə edənə qədər daha çox "İran şiaçiliyi"ni meyil göstərmişdir. Hər halda XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində şialik anlamında İslamçılığın, sünnilik anlamında isə Osmanlılığın təbliğ olunması Ağaoğludan da yan ötməmişdir. 1890-cı illərdə şiaçılıya, "İslamçılığa", "İslam mədəniyyətinə" aludə olan Ağaoğlu Parisdə, daha sonra Tiflisdə nəşr olunan "İslam cəmiyyəti" başlıqlı silsilə məqalələrində üç məsələyə 1) İslam aləmi, 2) İslam cəmiyyəti, 3) şialiyə xüsusi diqqət yetirmişdir. Ə. Mirhəmədov yazırdı: "Nəhayət, o illərdə Ağaoğlu nəinki Avropa Şərqişünaslığının Azərbaycan və İran haqqında bəzi yanlış müddəalarının təsirlərindən azad deyildi, o, özünü həm də İran mədəniyyətinin mümayəndəsi, şialiyin ardıcıl tərəfdarı kimi təqdim edir, hətta bu İslam məzhəbini müstəqil, ayrıca bir din kimi alırdı".

Ümumiyyətlə, bu məqalədə Ağaoğlu göstərir ki, İslam aləminin nicatı olan "İslam" Fransanın Avropada oynadığı rolu oynaya-raq yeniləşməyə çalışan Türkiyəni belə qabaqlayacaqdır. Bu anlamda İngilislərin "İslam"a toxunmasını onlar üçün bir bomba təhlükəsi kimi xarakterizə edən Ağaoğlu hesab edirdi ki, "İslam" üçün şia təmayüllü ruhanilik institutu heç də gerilik hesab oluna bilməz. Mirhəmədov yazırdı: "Ruhanilik institutunun demokratik

mahiyyətdə olduğunu, səylə nəzərə çatdıran müəllif iddia edir ki, bizdə əhalinin bütün təbəqələrinin ruhani təhsil-tərbiyə almaq və molla olmaq imkanı vardır. Burada ruhanilərin mənfi keyfiyyətləri də qeyd edilir və onların öz vəzifələrini icra edərkən yol verdikləri çoxlu mənfi hallar həyatı misallarla tənqid olunur. İranın İslamı qəbul etməsinin qısa tarixçəsi veriləndən sonra yeni dini təfəkkürün qədim İran məzhəbi və etiqadları ilə varislik əlaqəsinin səciyyəsi müəyyənləşdirilir və şialiyin yayılması bu aspektlərdə tədqiq edilir. Müəllif ölkənin tarixindən və xalqın mənə-

miş öz ecazkar qüvvəsi ilə müsəlman aləmini xilas edəcəkdir".

O, sübut etməyə çalışırdı ki, Avropanın inkişafına səbəb olan mütarəqqi ideyalardan imtina edib ancaq "şəfaverici keçmiş"ə qayıtmaqla müsəlman xalqlarının geriliyini, nadanlığını və cahallığını aradan qaldırmaq mümkün deyildir. Onun fikrincə, bu anlamda müsəlman xalqlarının oyanışı, inkişafı yolunda ən başlıca əngəllərdən biri elə yaxın dövr əcdadlarımız və mühafizəkar ruhanilərdir ki, ilk növbədə, onlardan qurtulmaq lazımdır. Məhz onlar öz ulu əcdadlarının əqli və mənəvi sərvətlərini unudub sonrakı nə-

hakimi-mütləq surətində hər nə arzu və həvələri var isə, bizə cəbri və zülmü qəbul etdirməkdə davam edirdilər. Qeyri-tayfalar arasına düşənlərimiz də həmin surətdə idarə olunurdular".

Ancaq Ağaoğlu onu da qeyd edirdi ki, milli adət-ənənələrdən və şəriət qayda-qanunlarından uzaqlaşma son dövrlərdə olmuşdur. Belə ki, vaxtilə Türk dövlətləri (Səlcuqlar, Çingizlər, Teymurilər və b.) məşvərətsiz, şurasız və qurultaysız heç bir iş görmə-yib və bunun da nəticəsində böyük imperiyalar qurublar. Eyni zamanda, İslam dini özü də ictimai ümmət olub, həm peyğəmbər,

Mühafizəkarlar bütövlükdə yeniləşməyə qarşı çıxıb "şəfaverici keçmiş"ni nicat yolu bildikləri halda, əksinə, tərəqqiçilər isə əsasən "şəfaverici keçmiş"lə bərdəfəlik vidalaşmış yalnız yeniləşmə tərəfdarı idilər. Hətta, bəzi tərəqqiçilər, xüsusilə də sosial-demokratizm ideyasının həddən çox təsir altına düşənlər deyirdilər ki, milli-dini adət-ənənələrdən tamamilə imtina edilməli və Avropa xalqlarının keçdikləri yol burada da olduğu kimi tətbiq edilməlidir. Tərəqqiçilərdən sosial-demokratlara münasibətdə Ə. Ağaoğlunun özü də ilk dövrlərdə, ümumilikdə heç də marksiz-

## Azərbaycan Türk fəlsəfəsindən yarpaqlar: Əhməd bəy Ağaoğlu

vi-əxlaqi aləmindən çıxış edərək ortodoks İslamla şiaçılıq arasındakı qarşıdurmanın qanunauyğunluğunu sübuta çalışır". Ağaoğlu yalnız qismən 1895-ci ildən sonra, özəlliklə də XX əsrin başlarından İslamçılıq, şiaçılıq hissələrindən uzaqlaşaraq öncə "İslam

sillərə miras əvəzinə yalnız zülmət və nadanlıq, mövhumat və xurafat, əldən düşmüş bədən, quru və kütəlməş beyinlər qoyub gediblər. Ə. Ağaoğlu yazırdı: "Ah, bu keçmiş! Axı o bizdən nə istəyir? Onun bizi hər mənada – həm maddi, həm zehni, həm mə-

həm də bir çox xəlifələr uzun müddət məşvərət və şura ilə qərar qəbul ediblər. O, yazırdı: "Lakin tarix getdikcə həm tayfamızın və həm məzhəbimizin qaidələrini unuduq. Və bu təzə qaidə və ruşen sayəsində başımıza nə qədər bəlalar, fəlakətlər gəldi... La-

mi İslam dininə zidd saymamış, hətta 1905-1906-cı illərdə yazdığı bəzi məqalələrində onların elmi sosializm ideyasını təqdir etmiş, sosializmin əsas qayəsinin bəşər övladının mənəvi və maddi saadətini olduğunu bəyan etmişdi.

Ancaq çox keçmədən Ağaoğlu marksizmi, xüsusilə rus bolşevizmini kəskin şəkildə tənqid etmişdir. Ona görə, hər hansı cəmiyyətdə əsas məsələ kimi sinfi mübarizəni görmək doğru deyildir. O, yazırdı: "Sinfi mübarizə müxtəlif xalqlar arasında münasibətləri izah etmək üçün həddindən artıq elastik, həddindən artıq uzun, dumanlı həldir. Əgər bu termin altında əhalinin müxtəlif, maddi cəhətdən bir-birindən asılı təbəqələri arasında maraqlar toqquşması başa düşülürsə, onda sinfi mübarizə ilk növbədə, eyni millətin ayrı-ayrı qrupları arasında meydana gəlməlidir. Aydın ki, bu cür toqquşmalar, məsələn, erməni işəgötürənlər ilə erməni işçiləri, erməni kapitalistləri ilə erməni kəndliləri arasında özünü bürüzə verməli idi; eyniliklə türklərdə, gürcülərdə və başqılarında belə olmalı idi. Lakin biz bu hala rast gəlmirik və onun bizdə mövcud olması hələlik qeyri-mümkündür". O, daha sonra yazırdı: "Bu da aydındır: sinfi mübarizənin yaranması üçün cəmiyyətin ayrı-ayrı təbəqələrinin öz daxili birliliyini, öz həmrəyliyini dərk etməsi lazımdır, bunlar isə yalnız çox yüksək kütləvi inkişaf vaxtə dək olan əsəridir".

"İslam, Axund və Hatifülqeyb" (1904) adlı əsərində də İslamla bağlı olaraq son əsrlərdə yaranmış mövhumata, xurafata, dini fanatizmə diqqət yetirən Ağaoğlu riyakar ruhaniləri başa salmaq istəmişdir ki, onların İslamın adı ilə bağlı gördükləri işlər bu dinə mənfi təsir göstərmiş, onun qüdrətini zəiflətməmişdir. Əsərdən məlum olur ki, müsəlmanların çoxu İslamın, Quranın əsil mahiyyətini bilmir və burada da əsas günahkar din xadimləridir. Çünki "cəmi əməviri-nəvahi-yi-İslam siz axundların vasitəsilə və haman fikri-batıl ki, "şəriəti-tahirə hökm edən" in bərəkəti ilə riyakarlıq və zahirpərəstlik olub, bilmərrə İslamın mahiyyətinə, yeni insan qəlbinə etina etmirsiz. Odur ki, müsəlmanların içərisində zahiri ibadət və itaət ilə belə bu qədər riyakar, bəkirdar müteqəlliblər artıb".



millətçiliyi", daha sonra da türkçülüğün ideoloqu olmuşdur.

"İran şiaçılıyından uzaqlaşandan sonra Ağaoğlu "İslam millətçiliyi" nəzəriyyəsini qızgın müdafiəçisi olub, onu soldan və sağdan tənqid edən tərəqqiçilərə və mühafizəkarlara qarşı mübarizə aparmışdır. Mühafizəkarların yeritdikləri ideya xətti ilə bağlı Ağaoğlu yazırdı ki, onlar həddən artıq yeniləşməyə qarşı çıxmaqla səhvə yol vermişlər. Müsəlman xalqlarının yeniləşməkdən tamamilə yan qaçmalarının yanlış olduğunu yazan Ağaoğlunun fikrincə, mühafizəkarların bu məsələdə gəldikləri qənaətə görə, müsəlman xalqlarının bütün fəlakətləri, yəni əxlaq pozğunluğu, özbaşınalıq, keçmişə sayğısızlıq və sərbəst düşüncə onların adət-ənənələrdən üz çevirmələri ilə bağlıdır, bu çox da doğru deyildir: "Buradan da onlar (mühafizəkarlar – F.Ə.) belə nəticəyə gəlirlər ki, xilas yolu nə Avropada, nə də həyatın məntiqinin axtarılmasındadır. Sadəcə, şəfaverici keçmişə qayıtmaq lazımdır. Bu keç-

nəvi baxımdan məhv etməsi, dilimizi, dinimizi, xalqımızı, xəlqiliyimizi məhv etməsi yetməzmi!".

Ağaoğlu mühafizəkarların "şəfaverici keçmiş"ə qayıtmaq məsələsində yaxın dövr əcdadlarının mirasını qəbul etməmiş, üstəlik onların heç bir fərq qoymadan ümumilikdə yeniləşməyə qarşı olmalarını doğru saymamışdır. O, yazırdı: "Ata-babadan qalmış bəzi qayda və adətlərimiz də var ki, sədd kimi bizi nicat və fəlahətdən saxlayır. Min illərdən bəri o qədər bizim dillərimizi, əqlərimizi, qələm və fikirlərimizi döyüb döyənəyiblər ki, indi bizdə söz danışmağa, fikir cari etməyə, özümüzün qabiliyyətimizi izhar etməyə taqət və cürət qalmayıb". O, daha sonra yazırdı: "Cümləyə məlumdur ki, biz müsəlman tayfası çoxdan bəri ata babamızın adət və qaidəsi olan və din mübəyyəminizin üsul əsas olan şura, ictimai və məşvərət yolunu unudub qeyriləri əlində səğir sürü kimi idarə olunmaqda idik. Padşahlarımız, xanlarımız, əmir və ümərəlarımız göydən göndərlən